

השוגג וה'אנטי-שוגג'

אחד העקרונות הבסיסיים ביותר של המשפט הפלילי המקראי, הוא עיקרון האחריות האישית של האדם על מעשיו. צמד מלים זה, 'אחריות אישית', מעיר עיניים. אחריות – כלומר תשלום על המעשים, כאשר מעשים אלה הם פליליים. אישית – ולא אחריות המתגלגלת על מישהו אחר. דוגמה בולטת לחשיבות המרכיב השני, האיפיון האישי של האחריות, מצויה באחד מפסוקי פרשתנו, פסוק הדן על המקרה בו שור נוגח אדם (כא, לא): "אוּ בֶן יָגַח אוּ בַת יָגַח - כִּמְשַׁפֵּט הִזָּה יַעֲשֶׂה לוֹ". על כך העיר מ"ד קאסוטו ז"ל שבסעיף 230 שבחוקי ח'מורבי, מצאנו הוראה האומרת שאם קבלן יבנה בית והבניין יקרוס ויהרוג את בנו של בעל הבית, בנו של הקבלן יוצא להורג. מעתה מקבלת משמעות הפסוק ממד נוסף. האחריות היא על האדם ולא על בנו. היא אינה מתגלגלת על מישהו אחר.

הבנת ה'אחריות' מחייבת אותנו לדון במרכיב הפנימי של המעשה, במה שהייתי רוצה לכנות מפלס "הרצון" המלווה את מעשיו של האדם. אחד הנושאים הבולטים, ואחד העקרונות הבסיסיים ביותר בפרשת 'משפטים', ושל המשפט הפלילי המקראי בכלל, הוא ההבחנה בין מזיד ושוגג. כך למשל קוראים אנו על הלכות הרצח: "מִכָּה אִישׁ וָמֵת - מוֹת יוֹמָת, וְאֲשֶׁר לֹא צָדָה... וְשִׁמְתִי לָךְ מָקוֹם אֲשֶׁר יָנוֹס שְׁמָהּ, וְכִי יָזַד אִישׁ עַל רֵעֵהוּ לְהָרְגוֹ בְּעָרְמָה - מָעַם מְזִבְחִי תִקְחֶנּוּ לְמוֹת" (שמות כא, יב-יד). מצאנו בפסוקים אלה שלושה ביטויים המאפיינים את הכוונה הפלילית: צדיה, זדון וערמה, בספר במדבר (פרק לה כ-כג) כאשר ידובר על ערי מקלט, יתווספו עוד כמה מושגים: "בְּשִׁנְאָה... בְּצָדָה... בְּאִיבָה". הרוצח במזיד הוא "אוֹיֵב לוֹ... מִבְקָשׁ רָצוֹן". ללא כוונות אלו, עומד השוגג. חז"ל לימדו אותנו שזאת הבחנה ראשונית בלבד, ועלינו לבנות הבחנה עדינה יותר. הם עשו זאת ודברו על יסוד של רשלנות בשוגג, על שוגג הקרוב למזיד, ועל אונס. שלא כמו השוגג במקרה של אונס, האדם לא יכול היה למנוע את הפעולה המזיקה.

לדעתי, מגיעה ההבחנה המקראית לשיאה במקרה של אונס (דברים כב, כה-כו): "וְאִם בְּשָׁדָה יִמָּצָא הָאִישׁ אֶת הַנְּעָרָה הַמְאֻרְשָׁה", כלומר כאשר לא יכלה הנערה למנוע את האונס, "וּמֵת הָאִישׁ אֲשֶׁר שָׁכַב עִמָּה לְבָדּוֹ, וְלַנְּעָרָה לֹא תַעֲשֶׂה דָבָר... כִּי כַּאֲשֶׁר יָקוּם אִישׁ עַל רֵעֵהוּ וְרָצָחוּ נָפֶשׁ כֵּן הַדָּבָר הַזֶּה". והתורה מסיימת "צָעֲקָה הַנְּעָרָה הַמְאֻרְשָׁה, וְאִין מוֹשִׁיעַ לָהּ". עדיין צעקה זאת לא נשמעת במקומות רבים בעולם, כאשר הנאנסת, נענשת בגלל היותה נאנסת כנגד רצונה. ועדיין נשמעת צעקתם הנאנסות לעסוק בעבדות הלבנה בארצנו הנאורה.

הבחנות אלו הן נחלת הכלל. אבל יש מושג אחר שנשכח, לדעתי חבל שנשכח. כיניתי אותו האנטי-שוגג, המגדיר חטא חדש. נתאר לעצמנו אדם המתכנן לעשות עבירה ומוציא את העבירה לפועל. והנה משום סיבות מסוימות שאנו יכולים להעלות על הדעת, המעשה הזה אינו עבירה. במילים אחרות יש כאן מחשבת החטא ומעין דימוי חטא, אך אין כאן מעשה חטא ממש. השוגג הוא אדם שבפועל עשה עבירה, אך כוונתו ורצונו לא

ליוו את המעשה. האנטי-שוגג, הוא מי שהיה לו כוונה רעה, והוא משוכנע שעבר עבירה, אך משום מה לא חטא. איך עלינו להתייחס למעשה כגון זה?

אני מתאר לי שקוראי רוצים דוגמה קונקרטית. ואכן, לפני שאביא דוגמאות תלמודיות אשתמש דוגמה המוכרת לרבים. את הדוגמה הזאת לקחתי משיר ספרדי ידוע משל אֶוֹנְגְּלִינָה סוֹפְרָדוֹ, זמרת ומחברת, שמתה בגיל 27 מתאונת דרכים. בשיר זה, שזכה לתרגום עברי ולפופולריות מוצדקת בארץ, מסופר על אשה שיחסייה עם בעלה הם במידת מה בעייתיים. כרבים, הוא כנראה שכח איך מראים חיבה ומבטאים אהבה. והנה היא מקבלת מכתבים מאדם זר, שלא מזדהה, מכתבים מלאי אהבה ושירה, שהחזירו לה את שמחת חייה. ביום הולדתה היא אף הייתה מקבלת ממנו, זה שנים, זר סיגליות קשור בסרט, זר ללא כרטיס ברכה, ללא שם וללא רמז. בדמיונה היא חושבת עליו. איך הוא נראה? הוא וודאי כבר בעל שערות שיבה, חיוך בפניו וחיבה בידיו. זאת הרגשה נפלאה, להרגיש שוב אהובה. כמובן, היא מסתירה מבעלה את מכתביה. כשבימים בהם היא מקבלת את המכתבים, חוזר בעלה מעבודתו, מסתכל עליה במבט חוקר. הוא יודע הכל, כי הוא, הבעל המרוחק והמנוכר, הוא הכותב לה מכתבים אלה. והיא שאינה יודעת כלום, היא, מסתכלת על בעלה ושותקת, כשסודה עמוק בקרבה.

הסיטואציה כשלעצמה מרגשת ואיומה. כמה טרגי מצב זה! רבים משומעי השיר יאשימו וודאי את הבעל, אך האם האשה לא שותפה לאשמה? האם היא באמת איפשרה לו לבטא את אהבתו וחיבתו? האם לא נמצאים אנו שוב בפני סיטואציה שהחכמים ביטאו באמצעות הפסוק הקלאסי שבמשלי (ט, יז): "מִיָּם גְּנוּבִים יִמָּתְקוּ - וְלֶחֶם סֶתֶרִים יִנָּעַם"? אך נעזוב לרגע את השאלה הנוגעת לדינמיקה הפנימית של הזוג, ונשאל שאלה תלמודית. האם האשה "בגדה" בבעלה? האם בכלל יכולה היא לבגוד בבעלה עם בעלה? זאת הבעיה של האנטי-שוגג. מבחינה סובייקטיבית יש כאן בגידה, חטא. מבחינה אובייקטיבית לא.

החכמים מצאו את המקרה הזה בתורה, בפסוק: "אִשָּׁה הַפָּרַם וְה' יִסְלַח לָהּ". מדובר על איש שנדרה להיות נזירה, ונדרה הופר שלא בדיעתה. מבלי לדעת זאת האשה שותה יין ועוברת על איסורי נזיר. החכמים קוראים את הפסוק כקובע שלמרות שהיא אינה נזירה, היא צריכה סליחה מהקב"ה על חטאיה הסובייקטיביים. הגמרא מוסיפה (קידושין פא ע"ב) שכאשר רבי עקיבא היה מגיע לפסוק הזה היה פורץ בבכי. הוא חשב על אדם שרצה לאכול בשר חזיר ועלה בידו בשר טלה. רבי עקיבא היה מוסיף קל וחומר עצוב ופסימי: "ומה מי שנתכוון לאכול בשר חזיר ועלה בידו בשר טלה, אמרה תורה צריכה כפרה וסליחה; מי שנתכוון לאכול בשר חזיר ועלה בידו בשר חזיר, על אחת כמה וכמה".

הטעות "המוצלחת" באכילת הבשר, היא דוגמה ברורה של אנטי-שוגג. אדם מתכוון לאכול בשר חזיר, ואוכל בשר חזיר סינטטי העשוי מבשר טלה. אלא שהגמרא לא מסתפקת בדוגמאות בנליות ומביא דוגמה דרמטית יותר נועזת, אפילו מזו של יותר מאשר זר הסיגליות. מעשה בחכם (שמו שמור במערכת) שאשתו מעמידה אותו בניסיון. היא מתקשטת ומתבשמת, מנסה לפתות אותו ומצליחה. החכם, נופל ברשתה. כשהוא חוזר לביתו הוא החכם חוזר לביתו, ורוצה להעניש את עצמו. אשתו מנסה לעצור בעדו, ומגלה לו את האמת. הוא אינו מאמין לה. היא מוסרת לו סימנים, והוא משתכנע. אבל הוא מכריז "אנא מיהא לאיסורא איכווני",

כלומר 'אני, על כל פנים, התכוונתי לאיסור'. הגמרא מסיימת: כל ימיו של אותו צדיק היה מתענה, עד שמת באותה מיתה.

התורה דורשת כפרה מאדם שחשב שעשה חטא, למרות שמבחינה משפטית הוא לא עשה אותו. ה'אנטי-שוגג' מגדיר חטא לא על ידי בחינת המעשה האובייקטיבי של האדם, אלא על פי כוונתו ותודעתו הסובייקטיביות. זאת דוגמה דרמטית לנושא שבו עסקנו בפרשת 'תרו'. ניתן ללמוד הרבה על המוסר אם אנו משווים אותו לתיאטרון. היהדות מתעניינת במה שמתרחש בבימת התיאטרון, בהשפעה על קהל הצופים. אלא שלמוסר, לפי תפיסת חז"ל, יש גם עניין בפסיכודרמה. היא מתעניינת גם במה שמתרחש בעולמם של השחקנים. זהו כיוון שמגיע לשיאו בחסידות, שאינו מסתפקת בתקינותה של הפעולה החיצונית, אלא מבקשת את קדושתה של המציאות הפנימית.

המשלים המדגימים את השאלה על ה'אנטי-שוגג', מזכירים לי אמרה חשובה של שופנהאואר, כשניתח את המוסר הקאנטיאני, מוסר של חובה. קאנט חשב שהוא הרס את המוסר שלפניו ובנה אותו מחדש. על כך אמר שופנהאואר משל למה הדבר דומה? לאדם המשתתף בנשף מסכות, ושם הוא פוגש אישה מקסימה. מגיע שעה 24 כשכולם אמורים להוריד את המסכות, והנה הוא מגלה שזו אשתו.